

УДК 001.9:101:821.111

ORCID: orcid.org/0000-0002-8905-6769

Торкут Наталія
(м. Запоріжжя)

«Звихнувся час...», або чи допоможе нам Шекспір не заснути під час Армагеддону: філософські розмісли стосовно тематики сучасних шекспірівських конференцій

Стаття присвячена осмисленню специфіки провідних тенденцій у шекспірознавстві ХХІ століття, які досить відчутно проступають на рівні тематики наукових конференцій і форумів. Короткий аналітичний огляд дослідницьких пріоритетів сучасних шекспірівських конференцій дає підстави говорити про вихід шекспірівських студій за межі суто літературознавчої та театрознавчої парадигм і відчутне розширення кола наукових інтересів.

В центрі уваги авторки статті – VI Міжнародна науково-практична конференція «Великий Бард у контексті пандемії: Shakespeare and/as Medicine», проведена Українським шекспірівським центром у вересні 2021 року, коли пандемія COVID-19 вже відчутно змінила світ, в якому ми жили. Вибір тематики цього наукового форуму зумовлений усвідомленням значимості літературної класики як чинника, що сприяє подоланню відчуття катастрофізму і панічних настроїв у суспільстві, підвищує резистентність людства до загрозливої демотивації колективної та індивідуальної активності. Творчість Шекспіра, як невечірнє джерело духовного й психологічного досвіду, здатна відігравати важливу роль у подоланні деструктивних соціальних тенденцій.

Тематичний діапазон конференції можна репрезентувати у вигляді трьох смислових потоків, які перехречуються з трьома сферами людської діяльності: медициною, арт-терапією, та повсякденністю. У доповідях йшлося про особливості відображення у творах Шекспіра тогочасних уявлень про хвороби і лікарів, про реалізацію терапевтичного потенціалу його текстів у театральних постановках, екранізаціях, арт-терапії, а також про спроможність шекспірового слова виконувати функцію каталізатора позитивних

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

психологічних зрушень в умовах соціальної зневіри або слугувати тригером конструктивних рішень для особистості, яка переживає стан психологічного спаду чи спустошення. Ця конференція, в якій взяли участь понад 70 фахівців із 8 країн світу, продемонструвала суголосність інтелектуальних пошуків і зацікавлень вітчизняних шекспірознавців з провідними світовими трендами, спроможність української гуманітаристики впливати на суспільні настрої та активно долучатися до розв'язання глобальних проблем.

Ключові слова: Шекспір, гуманітаристика, шекспірознавство, аналітичний огляд, конференції, медицина, дослідницькі пріоритети.

У Рея Бредбері є оповідання “*Asleep in Armageddon*”, герой якого – астронавт на ім'я Сейл Адамс – через аварію опинився на чужій планеті й протягом шести днів, очікуючи на приліт рятувальників, змушений докладати надлюдських зусиль аби не заснути. Тільки-но його мозок починає піддаватися спокусливій вимозі тіла – «заснути і бачити сни», – у його голові розпочинається битва між двома ворогуючими субстанціями, кожна з яких прагне заволодіти його тілом, щоб через тілесність оприявнитися в матеріальному світі, ревіталізуватися. Отой одвічний Гамлетівський клопіт «які нам сни присняться?..» може обернутися для Сейла справжньою екзистенційною катастрофою. Адже на цій незаселеній і на перший погляд миролюбній планеті духи двох ворогуючих між собою варварів (Йорра – винищувача невірних, і Тілле – вбивці людей) тисячоліттями чекали на прибульця, щоб, коли він засне, оселитися в його голові й продовжити свою війну. Тож заснути у цьому чужинському світі означає не тільки зазнати безкінечних фізичних страждань, але й, що найстрашніше, – втратити контроль над власним розумом і свідомістю, тобто, по суті – втратити те, що ми називаємо самістю.

Отже у фабулі фантастичного твору Рея Бредбері розгортається когнітивний потенціал відомого іспанського прислів'я «Сон розуму породжує чудовиськ», яке надихало свого часу Франсіска Гойю на створення знаменитого офорту «Капрічос». За рахунок цього, оповідання набуває

функції своєрідної метафори-перестороги для людства. На певному витку власної еволюції наша цивілізація так перейнялася гіпертрофованою жагою до збільшення матеріальних благ, що почала ігнорувати антропокреативну місію культури. Як наслідок, людство спрямовує свій розум виключно на задоволення матеріально-фізичних потреб і тим самим запускає небезпечний механізм інтелектуально-духовної деструкції та зрештою потрапляє в пастку самознищення.

Коли розум концентрується виключно на одній ідеї, особливо якщо вона має прагматичний характер, він перестає враховувати всю сукупність факторів і багатоманітність зав'язків, та, по суті, засинає. Абсолютизуючи значимість максимально повного задоволення матеріальних потреб, сучасний соціум спрямовує інтелектуальні зусилля своїх представників на підвищення комфортності життя та покращення його умов і не помічає тих загроз, які приховує редукування екзистенційного простору людини до одного із його вимірів.

Тож славнозвісне Гамлетівське «звихнувся час» і через 400 років по тому, як воно пролунало зі сцени «Глобуса», не втрачає своєї актуальності, хоча в різних історичних контекстах ми, звісно, маємо справу з різними типами вивихів. Той вивих, який так дошкуляє нам тут і сьогодні, у світі, де посттравматичний синдром від двох світових воєн, тоталітаризму, Голодомору, Голокосту, Чорнобиля, трагедії 11 вересня доповнився страхом перед пандемією та новочасним імперським і релігійним мракобіссям, варто спробувати виправити, спираючись на досвід культури. Стан сучасної цивілізації, яка схильна перебільшувати значимість матеріальних аспектів і опікуватися насамперед тілесно-зовнішнім, все більше нагадує той стан, який переживає Сейл Адамс в оповіданні Бредбері. Отже, **хто** чи **що** може допомогти нам виправити «вивих» нашого часу, не дасть нам заснути в нашому духовному Армагеддоні, який насувається з неблаганною невідворотністю?

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

Сучасна гуманітаристика все голосніше б'є на сполох, застерігаючи від тих небезпек, які приховує в собі зухвале заперечення ролі наук, які прямо не пов'язані з технічним прогресом, економічним ефектом чи прагматичною вигодою. Тотальна *дегуманітаризація* сучасного світу вже призвела до перетворення університету, який від початків свого існування був покликаний відповідати, насамперед, за передання культури, і лише потім за навчання професіям, наукові дослідження і плекання нових науковців¹, на постачальника освітніх послуг. Крім того, існує небезпека цілеспрямованим редукуванням багатовимірних форм мистецтва до рівня індустрії розваг.

У цьому контексті особливої ваги набувають слова відомого іспанського вченого Хосе Ортега-і-Гассета: *«Життя – це хаос, дика пуща, плутанина. Людина губиться в ньому. Та її розум реагує на це відчуття катастрофи й розгубленості: розум працює, щоб знайти в пущі «стежки» й «дороги», тобто ясні й сталі уявлення про всесвіт, незаперечні переконання щодо того, якими є речі і світ... Культура – те, що вирятовує з життєвої катастрофи, вона дозволяє людині жити так, щоб її життя не стало безглуздою трагедією чи повним здичавінням»².*

Аксіоматично, що культура розуміється не просто як джерело інформаційних відомостей і фактів, які людство має включити до свого ерудиційного арсеналу, чи як сховище *«напівфабрикатів смислів»* (термін М. Мамардашвілі), а як генератор «тривалого переживання», в процесі якого відкриваються зв'язки між різними фрагментами людського буття та досвідом цивілізації, породжуються нові смисли,

¹ Детальніше про місію університету див.: Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету: в складних лабіринтах пошуку істини. *Ідея Університету. Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 7–22.; Торкут Н. Ідея університету в контексті пошуків української ідентичності: диктат прагматизму як шлях в нікуди. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки*. Запоріжжя : КПУ, 2016. № 3-4. С. 68–72; Торкут Н. Сукупність соціокультурної компетенції доктора філософії та її роль у сучасній Україні. *Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Запоріжжя, 5-6 жовтня 2017 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. С. 43–49.

² Ортега-і-Гассет Х. Місія університету. *Ідея Університету. Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 73.

актуалізація яких здатна завадити атрофії цілей наукового пошуку. Зберігаючи людське в людині, саме культура, з її апеляцією до душі, серця та естетичного начала, протистоїть дегуманізації світу, служить своєрідним запобіжником перетворення науки на загрозу цивілізації. Тут доречно згадати пересторогу відомого американського інтелектуала Я. Пелікана: *“Якщо знання визнається найбільшим благом і цінністю в собі, а «інші цілі бажані задля нього», моральні наслідки такої позиції можуть бути страхітливі. Учені всіх галузей ... часто визначали мету своїх досліджень як цілеспрямоване досягнення істини за будь-яку ціну або за майже будь-яку ціну, узасаднюючи цю позицію посиленням на принцип знання як самоцілі. Проте у ХХ сторіччі – частково, зрозуміло, внаслідок голокосту, але також унаслідок загальних роздумів, для всіх нас стало очевидним, що таке визначення є водночас спрощеним і небезпечним і може призвести до тортур чи випробувань ліків на жертвах, заради досягнення «достеменного» знання»³.*

Тож з огляду на вищевикладене, варто наголосити, що інтелектуальний горизонт сучасного вченого не може обмежуватися виключно параметрами його спеціалізації – будь то історія, літературознавство чи лінгвістика, а має постійно розширюватися, рухаючись у просторі культури і включаючи до сфери своїх наукових пошуків гостроактуальну проблематику, що корелює з глобальними цивілізаційними викликами, серед яких одним із найнебезпечніших є відмова від духовної вертикалі заради гіпертрофованої горизонталі власних прагматичних потреб.

Нагадаємо прикрий досвід нашого недавнього минулого, влучно схарактеризований американським письменником й істориком культури Г. Штайнером: *«Коли в Європу ХХ століття прийшло варварство, то гуманітарні факультети лише кількох університетів наважилися на певний моральний спротив... Знання Гете і захоплення поезією Рільке не стали перешкодою на шляху інституалізації садизму. Літературні цінності і гранична*

³ Пелікан Я. Ідея університету: переосмислення. Київ : Дух і літера, 2009. С. 85-86.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

огидна жорстокість змогли поєднатися в одних і тих же людях»⁴. Подібну і вельми показову ситуацію спостерігаємо сьогодні в університетах Російської Федерації, професура більшості з яких підтримує анексію Криму, не засуджує розв'язану російським президентом Путіним війну на українському Донбасі та виправдовує власну соціальну пасивність тим, що наука має бути поза політикою.

Одним із викликів, з яким зіштовхнулася наша цивілізація у 2019 році, стала епідемія COVID-19, яка вже забрала мільйони людських життів і суттєво змінила світ. Відчуття катастрофізму, спричинюване високою смертністю й нечуваними темпами поширення коронавірусу, посилюється за рахунок зростання панічних настроїв у суспільстві та породжує демотивацію колективної й індивідуальної активності. За таких умов практична діяльність інтелектуалів, дослідників-гуманітаріїв, представників академічної спільноти має включати до сфери своїх наукових зацікавлень аспекти, пов'язані з осмисленням того досвіду, тих тем і проблем, які корелюють з викликами сьогодення. Адже саме культура, як скарбниця пам'яті людства, є колосальним вмістилищем успішних і помилкових рішень, які зберігає мистецтво, зокрема й література.

Чи може гуманітаристика виписати рецепт виживання в умовах пандемії, тобто виконати функцію медицини? Чи здатна вона зупинити розростання ракової пухлини новочасного варварства, що підживлюється імперськими амбіціями кремлівського фюрера? Безперечно, ні, адже у кожного виду діяльності свої зони відповідальності й функції. Але місія гуманітаристики – поставити перед людством дзеркало, в якому воно зможе розгледіти приховувані за маскою успішності й добробуту дефекти власного обличчя, стати таким собі збільшувальним склом, яке дозволить побачити загрозливі суспільні хвороби та девіації ще на початковій стадії. Придивитися, щоб побачити, побачити, щоб усвідомити, осмислити й зрозуміти,

⁴ Цит. за: Витошек Н. Культура: парк Юрського періода или ключ к будущему? *Вторая Навигация: Альманах*. Запорожье : Дикое поле, 2007. Вып. 7. С. 137.

щоб мати шанс своєчасно ставити правильний діагноз і змінювати напрямок руху, якщо людство збивається на небезпечні манівці.

Саме Шекспір, якого сучасний культуролог Г. Блум влучно назвав «Усюдипроникним духом, духом, що не знає меж»⁵, є тим автором, чий літературний геній спроможний зазирати у найпотаємніші куточки людської душі, щоб артикулювати її крик у трагічних прозріннях Ліра чи болісних солілоквах Гамлета. Крім того, подібно до пристрою нічного бачення, він допомагає встановлювати місцезнаходження глобальних соціальних загроз, як би вони не намагалися приховатися за зовні респектабельними вивісками.

Присутність Шекспіра у найрізноманітніших сферах життя (від театру, літератури й кіно до політики, реклами та кіберпростору⁶) призвела до формування такого феномену, як шекспірівський дискурс⁷, розгортання якого не обмежується суто мистецькою площиною, а охоплює всю багатоманітність репрезентацій людського Я.

Мета цієї публікації полягає в тому, щоб осмислити специфіку провідних тенденцій у шекспірознавстві ХХІ століття, які досить відчутно проступають на рівні тематики наукових конференцій і форумів, а також продемонструвати суголосність інтелектуальних пошуків та зацікавлень вітчизняних шекспірознавців з провідними світовими трендами.

⁵ Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох. Київ : Факт, 2007. С. 60.

⁶ На думку Бальца Енглера, можна виокремити три форми присутності Вільяма Шекспіра в сучасному світі: «вистава перед глядацькою аудиторією, читання та обговорення, а також згадування, тобто цитування чи посилання». Див: Енгер Б. Пасажі, якими ми живемо: Шекспір у Європейській культурі. *Шекспірівський дискурс*. Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 1. С. 170.

⁷ Під шекспірівським дискурсом, слідом за Юрієм Черняком, розуміємо «сукупність інтерпретаційних стратегій, мисленнєвих практик, інтелектуально-духовних продуктів (літературних творів, сценічних вистав, кіноверсій, інших артефактів, найрізноманітніших проявів інтертекстуальності, філософських, естетичних, психологічних, соціально-політичних та ін. ідей), що з'явилися і продовжують з'являтися в процесі комунікації, породжуваної Шекспіровим словом». Черняк Ю. І. Специфіка актуалізації ціннісної семантики «Гамлета» В. Шекспіра в українському шекспірівському дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05 – порівняльне літературознавство. Київ, 2011. С. 7.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

Дослідницькі обрії новітнього шекспірознавства вже давно вийшли за усталені рамки як суто літературознавчої парадигми, основою якої є базова для мистецтва слова триада «автор – текст – читач», так і театрознавчої, у межах якої відбувається інтерпретація Шекспірових текстів через аналітику їх сценічних репрезентацій. Тож цілком природно й закономірно, що атрибутивною ознакою шекспірівських студій XXI століття виступає міждисциплінарність, яка дається взнаки у долученні до шекспірознавчого дискурсу фахівців із інших (нефілологічних) галузей гуманітаристики, що призводить до збагачення методологічних ресурсів і аналітичних стратегій, а також до розширення кола наукових інтересів світового шекспірознавства.

Показовою в цьому плані є, приміром, тематика міжнародних шекспірознавчих форумів: *«Шекспір і політика»* (Утрехт, 2003), *«Шекспір в Європі: історія і пам'ять»* (Краків, 2005), *«Шекспір і екологія»* (2005), *«Шекспір і Європа: кордон(и) і території»* (Яси, 2007), *«Шекспір і конфлікт: європейська перспектива»* (Піза, 2009), *«Шекспір і емоції»* (Перт, 2012), *«Вільям Шекспір і дискурс вигнання»* (Запоріжжя, 2016), *«Атомізація текстів і сценічних вистав»* (Гданськ, 2017)⁸, *«Шекспір у контексті зміни культурних парадигм»*⁹ (Братислава, 2018), *«Шекспір і європейські географії»* (Рим, 2019) та ін.

Нещодавно в Греції відбулася чергова конференція Європейської асоціації дослідників Шекспіра (ESRA), в назву якої включено цитату із «Зимової казки»: «*“The art itself is nature”*: *Shakespeare’s Nature | Art | Politics*» (Афіни, 2021). Вибір цієї афористичної фрази, яку драматург вкладає у вуста Поліксена, є вельми промовистим і навіть симптоматичним, адже ця репліка короля Богемії містить глибокий філософський смисл: вона акцентує увагу на

⁸ Загальна характеристика концепції і структури цього симпозиуму представлена у статті: Москвітina Д. Шекспірівська столиця Східної Європи: Конференція Європейської асоціації дослідників Шекспіра у Гданську. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 255–259.

⁹ Огляд наукових доповідей, представлених на цьому міжнародному симпозиумі див.: Торкут Н., Черняк Ю. Рецепція Шекспіра в контексті зміни культурних парадигм як об'єкт наукових рефлексій. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 260-271.

органічному взаємозв'язку всіх компонентів світобудови й людської екзистенції, на глибокій укоріненості всього того, що з нами відбувається, у природі як такій, у природі всесвіту, у природі людини. В українському перекладі М. Бажана слова Поліксена, що є відповіддю на репліку Утрати, яка не хоче розводити у власному саду гвоздики й левкої, бо вважає ці квіти «покручами природи», чия строкатість «...йде не від природи / Великої, а більше від мистецтва», звучать так:

*Хай так. Та всякий засіб, що природу
Полінує, сама природа й творить;
Тож над мистецтвом, що скраша її,
Стоїть мистецтво, що вона створила.
Дівчатко любе, уяви собі,
Як до якогось дикого пенька
Та прищепили пагін благородний,
І вже дає простісінька рослина
Прекрасний плід. Оце і є мистецтво,
Яке природу направляє – чи радше
Лиш змінює, але саме воно,
Оте мистецтво, є також природа!¹⁰*

Наявне тут акцентування того, що саме мистецтво є похідною від природи, суголосне романтичній концепції Природи, яку через двісті років після Шекспіра обстоюватимуть єнські романтики (філософи Август Вільгельм і Фрідріх Шлегелі, Фрідріх Шеллінг, письменники Новаліс і Людвіг Тік), а також поети-лейкісти Вільям Вордсворт та Семюел Тейлор Колрідж. Випереджаючи натурфілософію романтиків, Шекспір вбачає у природі основу всього існуючого, а мистецтво репрезентує як найвищий ступінь розвитку Природи¹¹.

Тож цілком логічно, що таке розуміння шекспірівської цитати, винесеної у назву конференції, відкрило перспективу для включення до програми заходу майже 120 доповідей,

¹⁰ Шекспір В. Зимова казка. *Шекспір В. Твори в шести томах*. Київ Дніпро. Т. 6. С. 324.

¹¹ Детальніше про кореляцію романтичної візії природи і концепції мистецтва див. Торкут Н. Загальна характеристика Романтизму: теоретичний аспект. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. № 4. С. 99–104.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

тематичний спектр яких не обмежувався репрезентацією природи у текстах Барда. Кожний робочий день конференції розпочинався з пленарної лекції відомого вченого. Почесний професор Мюнхенського університету Андреас Хьофель (Andreas Höfele), один із провідних фахівців з вивчення монструозності й так званої «політичної зоології» в художніх текстах, представив, приміром, доповідь на тему «Штучність і тваринність в «Бурі»: уявляючи Калібана». Професорка Мічиганського університету Юстина Сінгх (Jyotsna Singh), що відома своїми фундаментальними постколоніальними дослідженнями ренесансної культури, суспільства і літератури мандрів, у лекції «Мрії Калібана, соціальні зміни і дивний новий світ шекспірівських студій» сфокусувала увагу на тих перспективах, які відкриває перед гуманітаристикою і сучасним соціумом новітня аналітика шекспірівських творів. Віртуозне поєднання історичного, політологічного і літературознавчого наративів характеризує пленарну лекцію «Версії Ричарда III: від природи тексту до політики історичної особистості», яку прочитала професорка лондонського Кінгз Коледжу Соня Массай (Sonia Massai).

В рамках конференції відбулися секційні засідання шістнадцяти наукових семінарів, тематичний діапазон яких охоплював – як це й запрограмовано назвою форуму – найрізноманітніші кореляції шекспірового слова з природою (екокритика, образи тваринного і рослинного світу, людське тіло, вагітність, ландшафтний дизайн і паркова культура, пейзажний живопис, «вистави під відкритим небом»), мистецтвом (театральні, кінематографічні, музичні, оперні, хореографічні, живописні інтерпретації), освітою (новітні підходи і стратегії викладання, залучення творів Шекспіра при вивченні англійської мови як іноземної) та політикою (мова політики, колоніалізм і постколоніалізм, утопія, політична заангажованість перекладів й театральних постановок в тоталітарних суспільствах, «переписування» текстів і переформатування образу автора).

За результатами вищезгаданих наукових форумів видано десятки колективних праць, в яких аналіз

шекспірівських творів та породжуваного ними соціокультурного резонансу здійснюється з огляду на запити й дослідницькі пріоритети не лише філологічних наук, але й політології, історії права, психології, екології та ін. Згадаймо, приміром, колективні монографії «Шекспір і політика» під редакцією Катарини Александер (2004)¹² та «Шекспір і війна» під редакцією Рос Кінг і Пола Франссена (2008)¹³, до яких включено статті, пов'язані з військовою справою, політикою та медійним дискурсом. Варта уваги також укладена Р. В. Вайт, Марком Гоулехеном та Катариною О'Лоугхлін праця "Шекспір та емоції: успадкування, постанови, спадщини» (2015)¹⁴, в якій представлено розвідки з історії емоцій, культурології, театрознавства. Вельми показовим у цьому плані є досвід екокрітики, яка активно включає тексти Барда до власного дослідницького простору, про що свідчать праці Дж. Егана «Зелений Шекспір: від екополітики до екокрітики» (2006)¹⁵, К. Пулі «Надприродне навколишнє середовище в шекспірівській Англії» (2011)¹⁶, Л. Брукнер та Д. Брайтона «Шекспірівська екокрітика» (2011)¹⁷.

Поліаспектний аналіз творів Шекспіра, їх міжсеміотичних проєкцій, зокрема, театральних постановок і кіноінтерпретацій, створених в різні часи й у різних соціокультурних контекстах, виступає сьогодні одним із можливих інструментів пошуку адекватних реакцій на глобальні виклики сучасності. Імплементация результатів шекспірознавчих пошуків у соціокультурний ландшафт

¹² Shakespeare and Politics / ed. by Katherine M. S. Alexander. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. viii+268 p.

¹³ Shakespeare and War / Ed. by Ros King and Paul J. C. M. Franssen. Basingstoke, UK, and New York : Palgrave Macmillan, 2008. vii+250 p.

¹⁴ Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, Mark Houllahan, Katrina O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015. Xii+270.

¹⁵ Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames: Routledge, 2006. 216 p.

¹⁶ Poole K. Supernatural Environments in Shakespeare's England. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 306 p.

¹⁷ Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011. 280 p.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

здатна уможливити віднайдення нестандартних виходів із кризових ситуацій.

Одна із таких кризових ситуацій з усією очевидністю набирає обертів в університетській парадигмі філологічної освіти, де вивчення творчості Шекспіра витісняється на маргінес. Коли студенти-філологи відмовляються від шекспірівських спецкурсів, мотивуючи свою відмову тим, що такий курс не дасть їм необхідних фахових компетенцій і професійних навичок, або іншими словами «Шекспіра на хліб не намажеш», то це свідчить про нагальну потребу дослухатися до укладачів Першого Фоліо: *«Читайте його, читайте його ще раз і ще раз, а якщо він і далі Вам не подобається, то Ви у явній небезпеці нерозуміння його»*¹⁸.

І сьогодні нам йдеться не тільки про нерозуміння цілого сонму позачасово важливих ідей, які були колись висвітлені прожектором Шекспірової думки і віртуозно артикульовані його поетичним генієм, але й про нерозуміння чогось значно більшого, ніж просто тексти. Мається на увазі нерозуміння нашої власної людської природи, нерозуміння причин певних конфліктних колізій, які лише здаються нам абсолютно далекими від Шекспіра, оскільки вони вбралися у нові шати. Тут доречно згадати слова М. Бахтіна про великі літературні твори: *«У процесі свого посмертного життя вони збагачуються новими значеннями, новими смислами; ці твори наче переростають те, чим вони були в епоху свого творення. Ми можемо сказати, що ні сам Шекспір, ані його сучасники не знали того «великого Шекспіра», якого ми тепер знаємо»*¹⁹.

У вересні 2021 року в Україні відбулася VI Міжнародна науково-практична конференція *«Великий Бард у контексті пандемії: Shakespeare and/as Medicine»*, проведена Українським міжуніверситетським шекспірівським центром Запорізького національного університету. Серед

¹⁸ New Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information; Tonalite to Vesuvius. London, 1996. Vol. 27. P. 258.

¹⁹ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва : Художественная литература, 1972. С. 350-351.

співорганізаторів цього масштабного заходу – Шекспірівський інститут Бірмінгемського університету (Стретфорд-на-Ейвоні, Велика Британія), Інститут історії медицини Велкам (Лондон, Велика Британія), Південнодунайський університет (Галац, Румунія), Софійський університет «Святий Климент Охридський» (Софія, Болгарія), Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського; Класичний приватний університет; Університет імені Альфреда Нобеля.

Конференція проходила в той час, коли пандемія COVID-19 вже відчутно змінила світ, в якому ми жили. Тож спільнота гуманітаріїв чітко усвідомлювала потребу інтелектуального осягнення значимості культури як чинника, що сприяє подоланню відчуття катастрофізму і панічних настроїв у суспільстві, підвищує резистентність людства до загрозливої демотивації колективної та індивідуальної активності. Одним із чинників, якими керувалися українські шекспірознавці при виборі тематики наукового форуму, виступало чітке розуміння того, наскільки важливу роль у подоланні деструктивних соціальних тенденцій здатна відігравати світова літературна класика як невичерпне джерело духовного й психологічного досвіду, як цілюща скарбниця колективної пам'яті.

Тематика цієї конференції, що зафіксована у назві – *«Великий Бард у контексті пандемії: Shakespeare and/as Medicine»*, на перший погляд виглядає дещо спекулятивною, але це лише на перший погляд. Вона народжувалася в процесі антропологічних розмислів над природою і сутністю тих викликів, які сьогодні загрожують самому існуванню людства, у дискусіях щодо перспектив університетської освіти, яка від хронічної недооцінки ролі гуманітаристики перейшла до активного наступу на неї, застосовуючи показники економічного ефекту та наукометрію в якості важкої артилерії. Важливу роль в процесі визначення теми цього наукового форуму, і смислових пріоритетів шекспірознавчих студій в Україні в цілому, відіграв досвід

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

світового шекспірознавства, яке активно долучається до розв'язання глобальних проблем.

Тематичний діапазон конференції можна з певною долею умовності репрезентувати у вигляді трьох смислових потоків, які перехрещуються з трьома сферами людської діяльності: власне **медициною** чи, точніше, її історією, **мистецтвом**, де терапевтичний потенціал Шекспірових текстів реалізується у перекладах, театральних постановках і екранізаціях, арт-терапії, ландшафтному дизайні тощо, та **повсякденністю** нашого життя, в якому певні шекспірівські образи, колізії чи метафори здатні виконувати функцію каталізатора позитивних психологічних зрушень в умовах соціальної зневіри або слугувати тригером конструктивних рішень для особистості, яка переживає стан психологічного спаду чи спустошення.

Для історії медицини тексти Великого Барда цікаві своєю виразною репрезентативністю та влучністю поетичного мовлення, де за оригінальною метафорою чи іншим художнім тропом стоїть не просто спостережливість мистецького погляду на світ, а й певне трансцендентальне прозріння, яке випереджає свій час.

Про медичні уявлення в добу Середньовіччя і Відродження, лікувальні та окультні практики, лікарів, алхіміків, знахарів і шарлатанів йшлося на міждисциплінарному Круглому столі, до якого активно долучилися співробітники Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, а також у пленарній доповіді відомого перекладача, доктора фізико-математичних наук, професора Максима Стріхи «Пандемія очима Чосерова Продавця Реліквій». Академік НАН України Микола Сулима детально зупинився на специфіці художньої репрезентації теми хвороби у текстах давньої української літератури. Доктор філологічних наук Юрій Пелешенко присвятив свій виступ повчально-енциклопедичному тексту «Тайная Тайних», що був створений нібито Аристотелем для Александра Македонського, а насправді є пам'яткою арабської літератури VIII–X століть. На території України і

Білорусі він поширювався у перекладах з латини наприкінці XV ст. На його сторінках викладено низку настанов земним володарям у багатьох галузях практичного життя, зокрема таких, як медицина, особиста гігієна, астрологія і алхімія.

У презентації авторки цієї статті було представлено цілісну картину стану справ у англійській медицині за часів правління Тюдорів, а також простежені зв'язки тогочасних уявлень про людське тіло та його хвороби з античними джерелами і середньовічними медичними трактатами. Значну увагу приділено опису загальної системи охорони здоров'я та характеристикі ренесансних традицій лікування найпоширеніших хвороб (лихоманки, віспи, сифілісу, чуми) і відповідних обов'язків, які покладалися на різні категорії людей. Серед тих, хто надавав тоді медичну допомогу в Англії, були медики з університетською освітою (phisitions), хірурги-цирульники (surgens, barbers), повитухи, які приймали пологи, травники й аптекарі, монахи, які доглядали за тяжкохворими, а також різного роду шахраї й трікстери, що заробляли на невігластві простих людей, використовуючи різного роду амулети, псевдореліквії, замовляння тощо.

До дискусії долучилася аспірантка Оксана Соболь, яка розповіла про лікувальні заклади у тогочасному Лондоні, найвідомішими серед яких були госпіталь Святого Варфоломія, створений при однойменній церкві, але у 1546 році переданий під управління Лондонського Сіті, лікарня для душевнохворих при церкві Св. Марії Віфлеємської (Сент-Мері-Бетлем), яку в народі називали «Бедлам», а також божевільня у Сент-Мері-Баркінг. Прикметно, що в роботі Круглого столу взяли участь: кандидатка історичних наук, доцентка Ольга Маклюк, докторка філософських наук, професорка Ірина Утюж, а також представники медичної спільноти – Олена Житник, Маргарита Григор'єва і Тетяна Січкаренко.

На двох пленарних засіданнях конференції та на панельній дискусії «Хвороби і ліки у постшекспірівських творах» було представлено доповіді, що стосувалися як

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

безпосередньо Шекспірових текстів, так і їхнього використання в різних соціокультурних контекстах з терапевтичною, суспільно-політичною та суто мистецькою метою. Репрезентацію Бардом любові як хвороби розглянули у своєму виступі професорки Мар'яна та Зоряна Лановики, а про специфіку використання лексеми «хвороба» у 147 сонеті Шекспіра та у пісні Тіма Мінчіна “You grew on me” розповіла доцентка Олена Тихомирова. Кореляцію шекспірівських текстів з екокритикою та проблемами довкілля проаналізувала у пленарній доповіді австралійська дослідниця Еліс Дерой.

Серед тематичних пріоритетів конференції важливе місце було відведено проблемам шекспірівської арт-терапії та використанню здобутків сучасної теорії травми. Про продуктивність залучення текстів Шекспіра і народжених у діалозі з ним художніх творів до «роботи» з різними типами травм (культурною, расовою, тоталітарною, особистою) йшлося у пленарних виступах професорки Тетяни Потніцевої («Шекспір в Америці як фактор перемог та поразок») і професорки Ірини Прушковської («Синдром Отелло в художній літературі та культурі Туреччини»). Директорка Шекспірівського центру Тбіліського університету професорка Манана Гелашвілі висвітлила специфіку тих зрушень, яких зазнали художні репрезентації тиранії як соціальної загрози у сценічних постановках всесвітньовідомого грузинського режисера Роберта Стуруа, а також акцентувала увагу на можливості Шекспірового слова виступати пересторогою чи запобіжником проти реваншу тоталітаризму і диктатури.

Пленарний виступ доцентки Ольги Квасниці, яка є також і практикуючим психологом, був присвячений досвіду та перспективам використання творів англійського ренесансного генія в сучасній бібліо- і психотерапії. Про можливості сили мистецтва у розв'язанні конфліктів пам'яті та подоланні кризових станів розповіли у своїх секційних виступах доцентка Дар'я Лазаренко із Софійського університету «Святий Климент Охридський» (Болгарія), доцентка Олена Лілова із університету Медитеран

(Чорногорія), білоруська дослідниця Наталія Зелязінська, психологиня Ельвіра Бікулова та ін.

Директор Шекспірівського інституту Бірмінгемського університету професор Майкл Добсон у доповіді «*Painful adventures: therapeutic wanderings of Pericles*», прочитаній під час панельної дискусії, розкрив потужний арт-терапевтичний потенціал п'єси «Перікл», а професорка-театрознавець Майя Гарбузюк ознайомила присутніх із постапокаліптичними прочитаннями «Гамлета» та «Ромео і Джульєтти» у неординарних постановках Івано-Франківського національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка, здійснених відомим українським режисером Ростиславом Держипільським.

У пленарній доповіді професорки Ольги Бандровської було накреслено перспективу аналізу творів В. Шекспіра з погляду поняття «прекарність», яке розуміють (за Дж. Батлер), по-перше, як онтологічний стан вразливості людського життя, і по-друге, як політично обумовлений стан, в якому окремі групи населення більше за інших страждають від соціальної та економічної нестабільності й незахищеності. Продуктивність цього поняття²⁰, як наголосила О. Бандровська, полягає в тому, що його можна відстежити у творах художньої літератури на різних етапах її розвитку. Дослідниця продемонструвала, що у багатьох творах Шекспіра присутні теми і мотиви, пов'язані з конкретними виявами прекарності, які включають гендерну, національну та расову нерівність, а також вразливість людського життя під час війни чи життя з особливими потребами (інвалідністю).

Великий інтерес викликала і панельна доповідь професорки Наталії Висоцької «*“It’s you that’s poxed, my lad”: syphilis as a metaphor of border situation in Timothy Findley’s play “Elizabeth Rex”*», яка розглянула метафорику

²⁰ Сучасна проблематика досліджень прекарності, згідно зі спостереженням О. Бандровської, включає вивчення і осмислення станів людей, які належать до різних меншин, зокрема, гендерних та сексуальних, до числа біженців, іммігрантів та осіб без документів, до тих, хто живе у зонах військових конфліктів і хто втратив землю. Список прекарності, по суті, є відкритим і не стосується лише сучасного світу.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

однієї із найпоширеніших в добу Ренесансу хвороб – сифілісу – в п'єсі канадського драматурга Тімоті Фіндлі «Єлизавета».

Досить різноманітною була тематика доповідей, представлених на п'яти секційних засіданнях та панельній дискусії. Найбільший інтерес викликало обговорення художніх репрезентацій епідемій, хвороб та межових психологічних станів у творах Шекспіра. Учасниками конференції було продемонстровано, що Шекспіра, як і його послідовників та перекладачів, дуже цікавило зображення божевілля, яке не лише виступало рушійною силою певних сюжетів, але й піддавалося глибокому психологічному аналізу. Про концепти божевілля, шизофренії, самогубства йшлося, зокрема, у виступах доцентки Галини Пастушук («*O Caput Ellebore Dignum! Human madness as a spiritual and social phenomenon in Shakespearean times*»), докторки філософії з Румунії Анни-Марії Іфтімі («*Screening madness: lady Macbeth in Justin Kurzel's "Macbeth"*»), професорки Ірини Павленко («*"И нет пристанища блудящему уму": чи є мотив божевілля у трагедії О. Сумарокова "Гамлет"*»), доцента Юрія Черняка («*Невротична тривога Гамлета: артикуляція, репрезентація, резонанс*»), магістрантки Ганни Овсяницької («*Шизоїдний розлад особистості та шизофренія у творі В. Шекспіра "Гамлет"*») та ін.

Осмисленню природи меланхолії присвятили свої доповіді професорка Наталії Жлуктенко («*Код меланхолії: від Джорджо Агамбена – назад до Шекспіра*»), доцент Кирило Тарасенко («*Мотив меланхолії в романах єлизаветинця Генрі Робертса: специфіка та функції*») та доцентка Олександра Філоненко («*Magic and melancholia: Prospero's case*»).

Під час дискусій жваво обговорювалася проблематика, пов'язана як із загальновідомими творами Шекспіра²¹, так і з текстами його співвітчизників та сучасників. Про медичний

²¹ Йдеться насамперед про особисту або персональну травму, яку переживають такі герої, як: Офелія, що за трагічних обставин втрачає батька й коханого, і зрештою психічне здоров'я та життя, Отелло, що стає жертвою інтриг та власних комплексів, а також Коріолян, Гамлет, Король Лір, Макбет, на долю яких випадає важкий тягар внутрішнього катастрофізму.

дискурс у сонетах та «Пастушому календарі» Едмунда Спенсера розповіли доцентки Світлана Ніколаєнко та Марина Щербина, відповідно. А доцентка Людмила Федоряка проаналізувала специфіку репрезентації «чорної смерті» у поезіях елизаветинця Томаса Неша. Цікавою була доповідь докторки філологічних наук Тетяни Рязанцевої, яка присвятила її медичним уявленням іспанського поета Франсіска де Кеведи.

Варто зазначити, що ця конференція не тільки акумулювала досвід пере/прочитання відомих текстів з огляду на присутність в них медичного дискурсу, а й заклала низку перспективних напрямків подальшого розвитку українських шекспірівських студій. Зокрема, доцільним бачиться розглянути твори Шекспіра як документи про людські зусилля вижити та адаптуватися до нестабільного світу, як генератори вітальної енергії, що можуть і мають підживлювати сучасні мистецькі експерименти та арт-терапевтичні практики, як тексти, що стимулюють до осмислення глобальних проблем сьогодення, до артикуляції загрозливих політичних, екологічних і гуманітарних викликів.

Відзначаючи суголосність проведеної у 2021 році Українським шекспірівським центром VI Міжнародної науково-практичної конференції «Великий Бард у контексті пандемії: Shakespeare and/as Medicine», тим тенденціям, які домінують у сучасному світовому шекспірознавстві (міждисциплінарність, кореляція з викликами сьогодення й позафілологічною проблематикою та ін.), я пропоную повернутися до оповідання Рея Бредбері. Його фінал, який спочатку бачиться оптимістичним, зрештою виявляється розпачливо трагічним. Сейл мав чекати шість днів на прибуття корабля-рятувальника із Марсопорту, але його сигнал SOS почули астронавти на іншому кораблі, що пролітав неподалік, і вирішили прийти на допомогу. Знайшовши Сейла напівживим і вкрай виснаженим, вони не стали дослухатися до його хворобливих застережень щодо сну, сприйняли його слова як маячню і вкололи йому снодійне. А потім, спостерігаючи за його агонією і не

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

розуміючи її природи, вони вкололи ще одну дозу снодійного препарату. Сейл виявився безсилим перед дією ліків, які стали для нього смертним вироком. Засмучені трагічною невдачею, астронавти поховали свого колегу, прочитали молитву і, побажавши один одному приємних снів, вклялися спати...

Чи не нагадує нам такий фінал те, що відбувається з нашою цивілізацією? В агресивному середовищі індустрії розваг, яка створює стільки інформаційного шуму, голос культури стає все менш розбірливим. Посеред цього галасливого ярмарку марнославства, що все частіше скидається на бенкет під час чуми, у велетенському глобальному супермаркеті, який нав'язливо пропонує нам напівфабрикати освіти і симулякри культури, ледь чутні слова світових класиків сприймаються як маячня.

Тож ким є ми на цьому святі життя, ми – філологи-дослідники, викладачі літератури, театрознавці, історики й культурологи? В чому наша місія? На мою думку, дуже влучно її окреслив філософ Михайло Блюменкранц: *«В різні епохи у всіх народів існувала духовна еліта – невеликий прошарок людей, наділених більш розвинутими рецепторами естетичного, більш тонким духовним слухом. Вони задавали суспільству культурну планку і виконували роботу настроювачів, підтягуючи ослаблі струни, намагаючись добитися потрібної чистоти звучання. У суспільстві міг панувати повний дисонанс, але залишалася можливість з ним впоратися до тих пір, доки існував камертон, здатний повернути необхідне налаштування. Таким камертоном, мірою гармонії, і була для суспільства його духовна еліта»*²².

Проведена Українським шекспірівським центром у вересні 2021 року Міжнародна науково-практична шекспірознавча конференція, в якій взяли участь понад 70 фахівців із 8 країн світу, продемонструвала нашу спроможність бути таким камертоном для сучасного

²² Блюменкранц М. В поисках имени и лица. Киев-Харьков : Дух і літера; Харьковская правозащитная группа, 2007. С. 181.

українського соціуму, бути рівноправним учасником наукотворчих процесів у світовій гуманітаристиці.

Список літератури

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва : Художественная литература, 1972. 468 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох. Київ : Факт, 2007. 720 с.
3. Блюменкранц М. В поисках имени и лица. Киев-Харьков : Дух і літера; Харьковская правозащитная группа, 2007. 244 с.
4. Витошек Н. Культура: парк Юрского периода или ключ к будущему? *Вторая Навигация: Альманах*. Запорожье : Дикое поле, 2007. Вып. 7. С. 128–143.
5. Енглер Б. Пасажи, якими ми живемо: Шекспір у Європейській культурі. *Шекспірівський дискурс*. Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 1. С. 167–177.
6. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету: в складних лабіринтах пошуку істини. *Ідея Університету. Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 7–22.
7. Москвітїна Д. Шекспірівська столиця Східної Європи: Конференція Європейської асоціації дослідників Шекспіра у Гданську. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 255–259.
8. Ортега-і-Гассет Х. Місія університету. *Ідея Університету. Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 65–108.
9. Пелікан Я. Ідея університету: переосмислення. Київ : Дух і літера, 2009. 394 с.
10. Торкут Н. Загальна характеристика Романтизму: теоретичний аспект. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. № 4. С. 99–104.
11. Торкут Н. Ідея університету в контексті пошуків української ідентичності: диктат прагматизму як шлях в нікуди. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки*. Запоріжжя : КПУ, 2016. № 3-4. С. 68–72.
12. Торкут Н. Сукупність соціокультурної компетенції доктора філософії та її роль у сучасній Україні. *Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 5-6 жовтня 2017 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. С. 43–49.
13. Торкут Н., Черняк Ю. Рецепція Шекспіра в контексті зміни культурних парадигм як об’єкт наукових рефлексій. *Ренесансні студії*. Запоріжжя : КПУ, 2018. С. 260–271.
14. Черняк Ю. І. Специфіка актуалізації ціннісної семантики «Гамлета» В. Шекспіра в українському шекспірівському дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05 – порівняльне літературознавство. Київ, 2011. 20 с.
15. Шекспір В. Зимово казка. *Шекспір В. Твори в шести томах*. Київ : Дніпро, 1986. Т. 6. С. 366–437.
16. Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011. 280 p.
17. Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames : Routledge, 2006. 216 p.

VI. Рецензії, есеї, огляди, повідомлення

18. New Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information; Tonalite to Vesuvius. London, 1996. Vol. 27. 1106 p.
19. Poole K. Supernatural Environments in Shakespeare's England. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 306 p.
20. Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, Mark Houlihan, Katrina O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015. Xii+270.
21. Shakespeare and Politics / ed. by Katherine M. S. Alexander. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. viii+268 p.
22. Shakespeare and War / Ed. by Ros King and Paul J. C. M. Franssen. Basingstoke, UK, and New York : Palgrave Macmillan, 2008. vii+250 p.

References

1. Bakhtyn M. M. Problemy poetyky Dostoevskoho. Moskva : Khudozhestvennaya lyteratura, 1972. 468 s.
2. Blum H. Zakhidnyy kanon: knyhy na tli epokh. Kyiv : Fakt, 2007. 720 s.
3. Blyumenkrants M. V poyskakh ymeny y lytsa. Kyev-Khar'kov : Dukh i litera; Khar'kovskaya pravozashchytynaya hruppa, 2007. 244 s.
4. Vytoshek N. Kul'tura: park Yurkskoho peryoda yly klyuch k budushchemu? Vtoraya navhatsyya: Al'manakh. Zaporozh'e : Dykoe pole, 2007. Vyp. 7. C. 128–143.
5. Enhler B. Pasazhi, yakymy my zhyvemo: Shekspir u Yevropeys'kiy kul'turi. Shekspirivs'kyi dyskurs. Zaporizhzhya : KPU, 2010. Vyp. 1. S. 167–177.
6. Zubryts'ka M. Filosofs'kyi dyskurs ideyi Universytetu: v skladnykh labiryntakh poshuku istyny. Ideya Universytetu. Antolohiya. L'viv : Litopys, 2002. S. 7–22.
7. Moskvitina D. Shekspirivs'ka stolytsya Skhidnoyi Yevropy: Konferentsiya Yevropeys'koyi asotsiatsiyi doslidnykiv Shekspira u Hdans'ku. Renesansni studiyi. Zaporizhzhya : KPU. 2018. S. 255–259.
8. Orteha-i-Hasset Kh. Misiya universytetu. Ideya Universytetu. Antolohiya. L'viv : Litopys, 2002. S. 65–108.
9. Pelikan Ya. Ideya universytetu: pereosmyslennya. Kyiv : Dukh i litera, 2009. 394 s.
10. Torkut N. Zahal'na kharakterystyka Romantyzmu: teoretychnyy aspekt. Derzhava ta rehiony. Seriya: Humanitarni nauky. Zaporizhzhya : HU "ZIDMU", 2006. № 4. S. 99–104.
11. Torkut N. Ideya universytetu v konteksti poshukiv ukrayins'koyi identychnosti: dyktat prahmatyzmu yak shlyakh v nikudy. Derzhava ta rehiony. Seriya : Humanitarni nauky. Zaporizhzhya : KPU, 2016. № 3-4. S. 68–72.
12. Torkut N. Sukupnist' sotsiokul'turnoyi kompetentsiyi doktora filosofiyi ta yiyi rol' u suchasniy Ukraini. Pidhotovka doktoriv filosofiyi (PhD) v umovakh reformuvannya vyshchoyi osvity: materialy Vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi (Zaporizhzhya, 5-6 zhovtnya 2017 r.). Zaporizhzhya : Zaporiz'kyi natsional'nyy universytet, 2017. S. 43–49.
13. Torkut N., Chernyak Yu. Retseptsiya Shekspira v konteksti zminy kul'turnykh paradyhm yak ob'yekt naukovykh refleksiy. Renesansni studiyi. Zaporizhzhya : KPU, 2018. S. 260–271.

14. Chernyak Yu. I. Spetsyfika aktualizatsiyi tsinnisnoyi semantyky «Hamleta» V. Shekspira v ukrayins'komu shekspiriv'skomu dyskursi: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.05 – porivnyal'ne literaturoznavstvo. Kyiv, 2011. 20 s.
15. Shekspir V. Zymova kazka. *Shekspir V. Tvory v shesty tomakh*. Kyiv : Dnipro, 1986. T. 6. S. 366-437.
16. Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011. 280 p.
17. Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames : Routledge, 2006. 216 p.
18. New Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information; Tonalite to Vesuvius. London, 1996. Vol. 27. 1106 p.
19. Poole K. Supernatural Environments in Shakespeare's England. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 306 p.
20. Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, Mark Houlihan, Katrina O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015. Xii+270.
21. Shakespeare and Politics / ed. by Katherine M. S. Alexander. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. viii+268 p.
22. Shakespeare and War / Ed. by Ros King and Paul J. C. M. Franssen. Basingstoke, UK, and New York : Palgrave Macmillan, 2008. vii+250 p.